

*Полуніна О. О.,**кандидат юридичних наук, доцент**доцент кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ ДО УЧАСТІ ПРЕДСТАВНИКА У СПРАВАХ ОКРЕМОГО ПРОВАДЖЕННЯ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Анотація. У статті здійснено аналіз особливостей участі представника у справах окремого провадження у цивільному процесі України. Окреслено нормативно-правову базу, що регулює інститут представництва, а також обґрунтовано його значення для забезпечення реалізації права на правову допомогу в справах без спору про право. Визначено ключові аспекти правового статусу представника у відповідній категорії справ та їх вплив на ефективність судового розгляду. Підкреслено, що вказані справи мають особливу процесуальну природу, яка вимагає максимально гнучкого підходу до участі осіб, що надають правову допомогу.

Зазначено, що чинне законодавство, яке передбачає переважну участь адвокатів як представників, створює перешкоди для доступу до правосуддя в умовах воєнного стану, особливо на тимчасово окупованих територіях, де надання адвокатських послуг є суттєво ускладненим або неможливим. Проаналізовано судову практику, що засвідчує необхідність індивідуального та обґрунтованого підходу до питань допустимості представництва, з урахуванням конкретних життєвих обставин сторін.

Окреслено проблематику адвокатської монополії в контексті справ окремого провадження, а також наведено аргументи на користь нормативного закріплення винятків із правила обов'язкової участі адвоката. Обґрунтовано доцільність розширення кола осіб, які можуть здійснювати представництво, зокрема за рахунок осіб з юридичною освітою, що не мають статусу адвоката, але володіють належним рівнем правової підготовки та практичного досвіду у сфері права.

Окрема увага приділена аналізу зарубіжного досвіду організації інституту представництва у справах без спору про право. Розглянуто практики різних країн, що демонструють гнучкий підхід до допуску представників, зокрема у контексті обмежень професійного представництва. Це дозволяє виявити ефективні моделі, які можуть бути адаптовані до українських реалій та сприяти вдосконаленню чинного законодавства з урахуванням сучасних викликів.

Зазначено, що ефективне функціонування інституту представництва потребує врахування соціальних, територіальних та безпекових факторів, а також реалій воєнного часу. Наголошено на необхідності формування адаптивного механізму участі представника з урахуванням кризових умов та обмежень, що виникають у періоди надзвичайних ситуацій.

Резюмовано, що участь представника у справах окремого провадження повинна базуватися на принципах доступності правосуддя, рівності сторін, ефективної правової допомоги, адаптивності судових процедур та правової визначеності навіть у надзвичайних, складних і кризових умовах, що забезпечує справедливість і належний захист основних прав учасників процесу.

Ключові слова: окреме провадження, представник, адвокатська монополія, правова допомога, доступ до правосуддя, воєнний стан.

Вступ. Сучасні судові процеси у справах окремого провадження часто порівнюються з позовними, втім вони є особливим різновидом цивільних справ за судочинством. Відсутність спору про право унікально трансформує роль представника в цих справах, а наявність осіб, що не завжди здатні виявити та об'єктивно викласти свою позицію, створює потребу в належному правовому захисті. Водночас необхідно враховувати історичний аспект розвитку інституту представництва у цивільному процесі України. До судової реформи 2016 року представництво здійснювалося за більш гнучкими правилами, що дозволяло більш широкому колу осіб – у тому числі юристам без статусу адвоката – надавати правову допомогу. Запровадження адвокатської монополії стало важливим етапом у наближенні українського судочинства до європейських стандартів, однак в умовах кризових ситуацій, таких як війна, знову постало питання про ефективність та доступність такої системи.

Зарубіжний досвід також свідчить про те, що у країнах з розвиненою правовою системою, зокрема у Німеччині, Польщі, Франції, Швеції, Нідерландах та Великій Британії, у визначених категоріях справ можливе представництво не лише адвокатами. У Німеччині діють положення, які дозволяють родичам або особам, які мають довіреність, виступати представниками у справах з невисоким рівнем складності. У Великій Британії діє інститут так званих «McKenzie friends» – непрофесійних помічників, які можуть надавати підтримку та навіть представляти особу за згодою суду. У Польщі йдеться про можливість представництва через правозахисні організації. Такий підхід дозволяє забезпечити ефективне представництво вразливих категорій громадян і зберегти баланс між професіоналізмом та доступністю правової допомоги. Відтак, дослідження інституту представництва у справах окремого провадження в Україні потребує не лише аналізу національного законодавства, а й врахування зарубіжної практики та міжнародно-правових стандартів.

Постановка проблеми виходить із протиріччя між нормативним визначенням участі представника у цивільному судочинстві та фактичними потребами громадян в умовах суспільних та воєнних викликів. Реформи судочинства, що започатковані з 2016 року, закріпили адвокатську монополію, яка покликана була підвищити якість правової допомоги. Утім, на практиці це випадково усуває осіб, які мають юридичну освіту та досвід, від права на здійснення захисту інших осіб. Окрім цього, обмеження у призначенні представника у справах

окремого провадження, де сторона є соціально уразливою, створює ризики щодо порушення її прав. Тож вирішення даної проблеми потребує поглибленого теоретичного та практичного осмислення.

Стан дослідження. Питання участі представника у справах окремого провадження неодноразово ставало об'єктом наукових досліджень, зокрема у працях І.Ю. Татулича, Н.М. Савчин, М.Й. Штефана, С.Я. Фурси, Д.Д. Луспеніка, які аналізували правовий статус представника, межі його повноважень, а також проблеми реалізації права на правову допомогу. Зазначені дослідники підкреслюють важливість гарантування доступу до правосуддя для соціально вразливих категорій осіб, зокрема у справах, що не містять елементу спору про право. У новітніх наукових публікаціях акцент зроблено на впливі адвокатської монополії на доступ до правосуддя та на необхідності її перегляду в умовах війни. Поряд з тим, недостатньо опрацьованим залишається питання практичної реалізації участі представника у таких справах в контексті дії правового режиму воєнного стану, а також аналізу судової практики щодо залучення представника без статусу адвоката. Актуальним залишається також вивчення впливу змін до процесуального законодавства на механізми забезпечення прав осіб, які звертаються до суду в порядку окремого провадження.

Метою статті є комплексне дослідження особливостей участі представника у справах окремого провадження в контексті сучасного процесуального законодавства та судової практики, з урахуванням обмежень, запроваджених адвокатською монополією, а також актуальних викликів, зумовлених правовим режимом воєнного стану. Стаття покликана з'ясувати роль представника як суб'єкта забезпечення правової допомоги, визначити проблемні аспекти нормативного регулювання його участі, а також запропонувати шляхи вдосконалення відповідних положень законодавства з метою забезпечення більш справедливого та доступного судового захисту. Особлива увага приділяється аналізу судової практики, в якій допуск представника без статусу адвоката є засобом реалізації права на судовий захист в умовах обмеженого доступу до адвокатських послуг.

Виклад основного матеріалу. Участь представника у справах окремого провадження є складовою гарантій реалізації права на правову допомогу, що передбачене Конституцією України та Цивільним процесуальним кодексом. Особливості таких справ – відсутність спору про право, переважна участь соціально вразливих осіб (недієздатні, малолітні, безвісно відсутні тощо) – обумовлюють специфічну роль представника, який має діяти не лише формально, а як активний суб'єкт судового процесу.

До 2017 року ЦПК України не містив положень щодо обов'язковості участі представника в окремих категоріях справ. Водночас, із набранням чинності нової редакції кодексу, у таких категоріях справ, як обмеження цивільної дієздатності, надання психіатричної допомоги в примусовому порядку, з'явилися імперативні вимоги щодо обов'язкової участі адвоката. Це має на меті не формалізацію процедур, а забезпечення справедливого захисту прав осіб, котрі самостійно не можуть ефективно захищати себе в суді [1].

Проблема полягає в тому, що обов'язковість залучення виключно адвоката обмежує вибір осіб, які можуть представляти інтереси учасників справ. Таке обмеження, хоча й покликане гарантувати високий рівень правової допомоги, на практиці створює бар'єри, особливо в умовах воєнного стану, коли фізичний

доступ до адвоката є ускладненим. Судова практика свідчить, що навіть у таких умовах сторони змушені чекати рішення про призначення адвоката, втрачаючи час та можливість оперативного реагування на ситуацію.

ЦПК передбачає, що у разі неучасті адвоката, суд може призначити його через орган безоплатної правової допомоги. Проте навіть ця процедура не завжди спрацьовує оперативно. Так, згідно з положенням статті 268 ЦПК, відповідний орган має отримати повідомлення суду та забезпечити представника у строк не пізніше двох робочих днів [2, 115].

У низці рішень Верховного Суду спостерігається тенденція визнання можливості участі у справах представника без адвокатського статусу, зокрема коли йдеться про території тимчасово окуповані чи такі, де функціонування системи безоплатної правової допомоги ускладнене. Наприклад, у постанові від 21 червня 2023 року у справі № 619/1908/23 було підтверджено правомірність дій особи, яка без адвокатського статусу подала касаційну скаргу у справі щодо встановлення факту народження дитини на тимчасово окупованій території.

Цей прецедент дозволяє говорити про поступове формування практики, що допускає гнучке застосування норм процесуального права задля забезпечення принципу доступності правосуддя. Водночас, така практика ще не має чіткої нормативної підтримки, що створює правову невизначеність. Саме тому виникає потреба в системному підході до законодавчого врегулювання участі представника у справах окремого провадження, зокрема – запровадження винятків з адвокатської монополії на період воєнного чи надзвичайного стану [3].

Участь представника без статусу адвоката також є актуальною у випадках, коли справа порушується в інтересах осіб з обмеженими можливостями, похилого віку або таких, що перебувають за межами України. У цих ситуаціях залучення до процесу професійного адвоката не завжди можливе або доцільне, що вимагає законодавчого визнання ширшого кола суб'єктів, здатних здійснювати ефективне представництво.

Судова практика є важливим індикатором реального застосування норм законодавства щодо участі представника у справах окремого провадження. Аналіз ухвал Верховного Суду та інших судових інстанцій вказує на певні тенденції та проблеми, що виникають у цій сфері.

Одним із ключових кейсів є ухвала Верховного Суду від 21 червня 2023 року у справі № 619/1908/23, у якій було підтверджено можливість участі представника без адвокатського статусу у справах, що стосуються території тимчасово окупованих територій України. У цьому випадку суд визнав правомірним подання касаційної скарги особою без статусу адвоката, що стало важливим прецедентом, який підкреслює необхідність гнучкого підходу до представництва у складних умовах правового режиму воєнного стану.

Водночас у практиці судів спостерігається різне тлумачення норм про адвокатську монополію. Деякі суди суворо дотримуються букви закону, наполягаючи на обов'язковій участі адвоката, навіть якщо це ускладнює доступ до правосуддя вразливим категоріям осіб. Інші суди демонструють більш ліберальний підхід, допускаючи участь представників із юридичною освітою без адвокатського статусу, особливо у справах спору про право, де наявність професійного адвоката не завжди є життєво необхідною.

Проблемою залишається затримка у призначенні адвоката через органи безоплатної правової допомоги. Нормативно встановлений строк у два робочі дні для реагування органу не завжди дотримується, що негативно впливає на оперативність судового процесу. Для соціально вразливих осіб, які не можуть самостійно залучити адвоката, це створює додаткові перешкоди у реалізації їхніх прав.

Таким чином, судова практика свідчить про необхідність законодавчого врегулювання питання участі представника без адвокатського статусу, зокрема в особливих умовах, що унеможливають швидкий доступ до адвоката. Практика також демонструє, що без зміни законодавства суди вимушені балансувати між суворим дотриманням адвокатської монополії та забезпеченням доступу до правосуддя.

Суттєвою проблемою залишається нерівномірне застосування судами процесуального законодавства у частині допуску неадвокатів до участі в процесі. Деякі суди суворо дотримуються букви закону, тоді як інші застосовують розширене тлумачення, виходячи з конкретних обставин справи. Відсутність єдиної судової практики унеможливає прогнозованість результатів судового розгляду, що суперечить принципу правової визначеності.

Законодавча регламентація участі представника в справах окремого провадження ґрунтується передусім на положеннях Цивільного процесуального кодексу України. Відповідно до ст. 60 ЦПК, представником у суді може бути адвокат або інша особа, яка має повноваження згідно з законом. Однак, зміни, внесені у 2017 році, фактично обмежили участь неадвокатів, окрім випадків, прямо передбачених законом. У таких категоріях справ як визнання недієздатності, примусове психіатричне лікування, встановлено обов'язкову участь адвоката. Крім того, Закон України «Про безоплатну правову допомогу» передбачає порядок залучення адвоката за рахунок держави. Водночас правовий режим воєнного стану, встановлений Законом України «Про правовий режим воєнного стану», не передбачає спеціальних правил щодо участі представника, що породжує правову прогалину. Відсутність винятків з адвокатської монополії в особливих обставинах створює загрозу доступу до правосуддя, особливо на тимчасово окупованих територіях або в регіонах з обмеженим доступом до кваліфікованої правової допомоги.

Важливим напрямом подальшої роботи є формування законодавчих змін, які б на період дії воєнного стану передбачали тимчасові винятки з адвокатської монополії щодо участі представника в окремих категоріях справ. Це дозволило б враховувати особливості ситуацій, коли правова допомога необхідна негайно, а доступ до адвокатів обмежений або відсутній. Крім того, варто законодавчо передбачити критерії допуску до представництва для осіб із відповідною освітою чи досвідом.

У цьому контексті важливим є міжнародний досвід. Зокрема, у країнах Європейського Союзу передбачаються певні винятки з вимог щодо професійної правничої кваліфікації у випадках надання допомоги вразливим групам населення. Адаптація подібних підходів до українських реалій дозволить забезпечити баланс між якістю правової допомоги та реальним доступом до неї.

Отже, сучасні тенденції у сфері окремого провадження свідчать про необхідність комплексного перегляду підходів до участі представника в цих справах, орієнтованого на доступність, ефективність та справедливість правозастосування.

Ураховуючи виклики, виявлені у аналізі національного законодавства та судової практики, вбачається доцільним запропонувати низку конкретних заходів для підвищення ефективності інституту представництва у справах окремого провадження, зокрема в умовах воєнного стану та соціальних викликів.

По-перше, впровадити у законодавство чіткі винятки з адвокатської монополії для певних категорій справ окремого провадження. Це може стосуватися справ, де сторони є соціально вразливими або перебувають у складних життєвих обставинах, наприклад, справ щодо визнання недієздатності, опіки, спадкових питань, встановлення фактів, що мають юридичне значення. Такий крок дозволить забезпечити більш гнучке та оперативне представництво інтересів громадян.

По-друге, необхідно запровадити законодавчі критерії та порядок допуску до представництва осіб із юридичною освітою, які не мають статусу адвоката, але володіють достатніми знаннями та навичками для ефективного захисту інтересів. Важливо встановити мінімальні вимоги до кваліфікації, професійної етики та обов'язкове підвищення кваліфікації таких представників, що забезпечить баланс між доступністю правової допомоги та її якістю.

По-третє, слід передбачити спеціальний правовий механізм для оперативного залучення представників у справах, які розглядаються у регіонах із обмеженим доступом до адвокатів, зокрема на тимчасово окупованих територіях та під час дії правового режиму воєнного стану. Це може бути реалізовано через створення реєстру юридично освічених представників, які матимуть право на тимчасове здійснення представництва.

По-четверте, необхідно оптимізувати процедуру призначення адвоката органами безоплатної правової допомоги, забезпечивши дотримання встановлених строків та підвищивши рівень комунікації між судами та відповідними структурами. Запровадження електронних систем обробки запитів може сприяти більш оперативному наданню послуг.

Крім того, корисним буде адаптація кращих зарубіжних практик, зокрема інституту «McKenzie friends», що дозволяє непрофесійним помічникам підтримувати та представляти інтереси сторін за згодою суду. Такий інститут уможливить ефективніший доступ до правосуддя для тих, хто не має можливості залучити адвоката. У сукупності ці заходи сприятимуть розширенню доступу до правосуддя, зниженню навантаження на адвокатську систему та забезпечать більшу соціальну справедливість у справах окремого провадження. Вони також відповідатимуть принципам пропорційності, ефективності та рівності учасників судового процесу.

Впровадження зазначених змін потребує координації між законодавчою, виконавчою владою та професійною спільнотою, а також активного громадського діалогу. Водночас такі реформи відповідатимуть європейським стандартам та вимогам Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод щодо забезпечення справедливого судового розгляду та доступу до правової допомоги.

Висновки. Участь представника у справах окремого провадження виконує ключову роль у забезпеченні прав і свобод осіб, які звертаються до суду без наявності спору про право. Сучасна правова система України потребує адаптації до нових викликів, пов'язаних із воєнним станом, правовою нестабільністю та необхідністю оперативного реагування на обставини, які ускладнюють доступ до професійної правової допомоги.

Нормативне закріплення адвокатської монополії ускладнило можливість представництва вразливих осіб, зокрема тих, хто не має змоги залучити адвоката через територіальні або фінансові обмеження. Практика судів, зокрема Верховного Суду, демонструє поступовий рух у напрямку пом'якшення цих обмежень шляхом визнання допустимості участі представника без статусу адвоката. Це створює передумови для розширення меж процесуального представництва.

Доцільним є законодавче запровадження винятків із правила обов'язкової участі адвоката у певних категоріях справ окремого провадження на період дії воєнного чи надзвичайного стану, а також встановлення чітких критеріїв для осіб, які можуть бути допущені до представництва без адвокатського статусу.

Таким чином, у межах правової політики держави важливо зберігати баланс між забезпеченням професійної правової допомоги та гарантованим правом кожної особи на доступ до правосуддя. Визначення правового статусу представника в окремому провадженні має відбуватися з урахуванням принципів правової визначеності, пропорційності та ефективності правозахисного механізму в умовах сучасних викликів.

Література:

1. Цивільний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40–41, 42. Ст. 492. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
2. Татулич І. Ю., Савчин Н. М. Участь адвоката у справах окремого провадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 8/2021. С. 112–116. URL: http://www.lsej.org.ua/8_2021/27.pdf.
3. Ухвала у справі № 154/2620/22 від 17 лютого 2023 року: Верховний Суд. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/109102360>
4. Про безоплатну правничу допомогу : Закон України від 02.06.2011 № 3460-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 51. Ст. 577. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text>
5. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 240. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
6. Постанова Верховного Суду у справі № 619/1908/23 від 21 червня 2023 року. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/112683928>

Polunina O. Innovative Approaches to the Participation of Representatives in Separate Proceedings: Challenges and Prospects for Development

Summary. The article presents a comprehensive analysis of the specific features of the participation of a representative in cases of separate proceedings within the civil procedure of Ukraine. The legal framework regulating the institution of representation is thoroughly outlined, and its critical

importance for ensuring the realization of the right to legal assistance in cases without a dispute over a right is substantiated. The key aspects of the legal status of a representative in this category of cases and their impact on the effectiveness and efficiency of judicial proceedings are clearly defined. It is emphasized that such cases have a distinct procedural nature, requiring a highly flexible and context-sensitive approach to the participation of individuals providing legal assistance.

It is noted that the current legislation, which predominantly requires the involvement of lawyers as representatives, creates significant obstacles to access to justice under martial law, particularly in temporarily occupied territories where the provision of legal services is significantly hindered or impossible. Judicial practice is carefully analyzed, revealing the need for an individualized and well-reasoned approach to determining the admissibility of representation, taking into account the specific life and situational circumstances of the parties involved.

The issue of the lawyer monopoly in the context of separate proceedings is outlined, and strong arguments are provided in favor of legislatively establishing exceptions to the mandatory participation of attorneys. The expediency of expanding the range of individuals who may act as representatives is substantiated, including persons with legal education who do not hold attorney status but possess an adequate level of legal training and practical experience.

Particular attention is given to the analysis of foreign experience in organizing the institution of representation in cases without a dispute over a right. Practices from various countries are reviewed, demonstrating a flexible approach to the admission of representatives, especially regarding restrictions on professional representation. This enables the identification of effective models that could be adapted to Ukrainian realities and contribute to the improvement of current legislation, taking into account contemporary challenges.

It is further noted that the effective functioning of the institution of representation requires consideration of social, territorial, and security-related factors, as well as the specific realities of wartime. Emphasis is placed on the necessity of developing an adaptive mechanism for the participation of representatives, considering crisis conditions and limitations arising during emergencies.

It is summarized that the participation of a representative in separate proceedings should be based on the principles of access to justice, equality of the parties, effective legal assistance, procedural adaptability, and legal certainty, even under extraordinary, complex, and crisis conditions, ensuring fairness and proper protection of the fundamental rights of the parties involved.

Key words: separate proceedings, representative, advocate monopoly, legal aid, access to justice, martial law.